

EUROPA VERSUS ASIA EN L' ENEIDA DE VIRGILI

JOSEP LLUÍS VIDAL
Universitat de Barcelona
jlvidal@ub.edu

RESUM

El substantiu *Europa* apareix tres vegades a l'obra de Virgili, les tres a l'*Eneida* i sempre té un precís sentit geogràfic, és una part del món. Dues de les vegades apareix en oposició a *Asia*, que no és altra cosa que l'oposició Occident / Orient, en la qual el primer terme encarna la civilització i el segon la barbàrie. A l'*Eneida* es planteja el problema que els "asiàtics" són els troians, és a dir els antecessors dels romans, i els "europeus" els llatins. S'examinen les maneres que té Virgili de superar aquesta paradoxa, fusionant els dos pobles enemics però també a través d'altres més subtils mitjans, com ara la transformació en el tractament de la deessa Cíbele, desproveïda de les seves característiques orgiàstiques ("asiàtiques") i venerada sota una *facies* de *Gran Mare* solemne i protectora del llinatge d'Eneas i el seu poble.

PARAULES CLAU: Virgili, Eneida, civilització romana, Europa, Àsia

EUROPA VERSUS ASIA IN VERGIL'S AENEID

ABSTRACT

The term *Europa* occurs three times in Vergil, all three in the *Aeneid* and always with an exact geographical sense as a part of the world. Two times occurs in opposition of *Asia*, which means the antagonism between West/East, understanding the first place as civilized and the second as barbarian. The *Aeneid* raises the question about "Asian" people as Troians, that is, the Roman ancestors, and "European" as Latin people. We will examine the ways in which Vergil solves this paradox by unifying the two enemy peoples and also by other subtle means. For instance, there is a transformation of the image of goddess Cybele who appears without her orgiastic ("Asiatic") attributes but under a *facies* of Great Mother, in all her solemnity and as a protector of Aeneas offspring and people.

KEY WORDS: Virgil, Aeneid, Roman civilization, Europe, Asia

El mot *Europa* apareix tres cops a l'obra de Virgili, els tres a l'*Eneida*. En cap d'ells el terme no es refereix al personatge mític, sinó que té un precís sentit geogràfic, és a dir, es refereix a un dels continents que coneixien els antics. En la primera ocasió (*Aen.* 1. 384-385), Eneas, per assabentar Dido de la seva condició d'exiliat, exclama: *Ipse ignotus, egens, Libyae deserta perago / Europa atque Asia pulsus* ("jo mateix travesso, ignot, miserable, els deserts de Líbia, expulsat d'Europa i d'Àsia"). "Ací", comenta Panessa 1985: 436, "Eneas, mitjantçant l'ús d'aquestes dues últimes expressions geogràfiques, que comprenen de fet l' 'oikumene' [el

món civilitzat], suscita la pietat de la reina mostrant-li fins a quin punt arriba la seva dolorosa exclusió de la societat humana, constret com està a refugiar-se en els *deserta Lybiae*".¹

En la concepció geogràfica que preval en l' antiguitat, la d'Eratòstenes com exemple de preferència, Europa i Àsia són els dos grans continents, mentre que Àfrica o Líbia rara vegada constitueix un tercer element ben definit, i acaba per agregar-se, segons les èpoques i els autors, a un d'aquells. És això el que afavoreix l'oposició bipartida Europa / Àsia, que és precisament la que apareix en els altres dos llocs de l'Eneida. Així, Ilioneu, en la seva ambaixada davant del rei Llatí, es refereix a l'esdeveniment que va desencadenar el xoc entre ambdós mons: tot el món coneix, diu, *quibus actus uterque / Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis*, "quins destins fatals van empènyer el món d'Europa i el d'Àsia a xocar entre sí" (*Aen.* 7. 223-225).

Per a Ilioneu, com per a la tradició historiogràfica antiga, el xoc d'ambdós mons es remuntava a la guerra de Troia, causada al seu torn pel desig dels grecs, entesos com els representants d'Europa, de venjar el rapte d'Hèlena (així ja en Heròdot 1, 1-5). És exactament allò que diu Juno en el tercer lloc en el qual apareixen *Europa* i *Asia* a l'Eneida, en el seu indignat discurs davant el consell dels déus convocat per Júpiter per prendre una resolució sobre la guerra entre troians i llatins: *quae causa fuit consurgere in arma / Europamque Asiamque et foedera soluere furto*, "quina fou la causa que s'alcessin en armes Europa i Àsia i trenquessin els tractes per un rapte?" (*Aen.* 10, 90-91).²

És important destacar que en aquestos dos últims llocs citats –i és per això que ens interessien especialment– el terme *Europa* es contraposa a *Asia*, no tan sols per referir-se a dos realitats geogràfiques, sinó, molt més, per referir-se a dos mons espirituals distints i destinats a enfrontar-se. És en l'esfera de la civilització on la superioritat d'Europa és manifesta. Això Virgili no ho diu exactament d'Europa, sinó d'Itàlia –la part que en el seu món representa per excel·lència Europa, com en front de Troia la va representar l'Hèl·lade. En les *laudes Italiae* de les *Geòrgiques* i en l'Eneida Virgili se situa, modificant-la, en una tradició, la de la descripció d'una regió privilegiada, que va d'Hipòcrates a Posidoni –aquest últim la seva font directa, cf. Borzsák 1971: 53- i que arriba en Roma de mans de Varró. La modificació consisteix en què Virgili atribueix a Itàlia característiques que en la tradició es refereixen... a Àsia. Vejam ara la font hipocràtica:

Πολὺ γὰρ καλλίονα καὶ μείζονα πάντα γίνεται ἐν τῇ Ἀσίῃ, ἢ τε χώρα τῆς χώρας ἡμερωτέρη καὶ τὰ ἥθηα τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐοργητότερα. τὸ δ'αἴτιον τούτων ἢ κρησις τῶν ὠρέων, ὅτι τοῦ ἡλίου ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολέων κεῖται [...] εἰκὸς τε τὴν χώραν ταύτην τοῦ ἥρος

¹ Cf. encara el comentari d'Austin (1971: 138): "*ignotus*, like 'stranger', looks two ways; Aeneas is unknown in this wild place, and he knows no one."

² *foedera* són, evidentment, els pactes d'hospitalitat violats per Paris (cf. Liu. 1, 9, 13, *uiolatum hospitii foedus*) en raptar Hèlena (cf. Harrison 1991, 83).

ἐγγύτατα εἶναι κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν μετριότητα τῶν ὠρέων. τὸ δὲ ἀνδρεῖον καὶ τὸ ταλαίπωρον καὶ τὸν ἔμπονον καὶ τὸ θυμοειδὲς οὐκ ἂν δύναίτο ἐν τοιαύτῃ φύσει ἐγγίνεσθαι, [...] ἀλλὰ τὴν ἡδονὴν ἀνάγκη κρατεῖν. (Hip. *Aër.* 12)

En efecte, tot neix més bell i més gran en Àsia: el país està més conreat i el caràcter dels habitants és més dolç i assossegat. La causa d'això és la manca de contrastos bruscs entre les estacions, perquè Àsia està situada en mig dels llocs d'on surt el sol [...] Com és natural aquesta regió s'assembla molt a la primavera pel que fa a la seva naturalesa i a la temperància de les estacions. La valentia, l'aguant a la fatiga i al treball i el coratge no poden donar-se en tal naturalesa [...] sinó que necessàriament preval la tendència al plaer.

La part que Virgili accepta d'aquesta tradició és l'explicació de la feracitat del sòl per la "manca de contrastos bruscs entre les estacions", κρησις τῶν ὠρέων. Aquesta duradora primavera d'Hipòcrates és el *uer adsiduum* de Virgili en les *laudes Italiae* de les *Geòrgiques* (2, 149), però, com senyala Reynen: 1965: 427, en directa contraposició amb la doctrina d'Hipòcrates, segons la qual a més gran feracitat del sòl, més dòcils i tous els seus habitants (en ells, diu Hipòcrates, "necessàriament preval la tendència al plaer"), els habitants d'Itàlia no ho són en absolut. Ben al contrari, d'aquesta terra pròdiga, és elogiada per Virgili de la següent manera:

Hic uer adsiduum atque alienis mensibus aestas:
bis grauidae pecudes bis pomis utilis arbor (georg. 2, 149-150)

"Aquí regna una primavera perpètua, i l'estiu durant mesos que li són estranys; dues vegades hi són plenes les ovelles, dues vegades l'arbre hi dóna fruits" (trad. M. Dolç).

d'aquesta terra, doncs, el millor són els seus homes

haec genus acre uirum, Marsos pubemque Sabellam
adsuetumque malo Ligurem Volcosque uerutos
extulit, haec Decios, Marios magnosque Camillos,
Scpiadas duros bello et te, maxime Caesar,
qui nunc extremis Asiae uictor in oris
imbellem auertis Romanis arcibus Indum.
salue, magna parens frugum, Saturnia tellus,
magna uirum... (georg. 2. 167-174)³

Així són els romans, europeus, contraposats en tot, per exemple, als asiàtics, els frígids, com anomena els troians, per escarnir-los, el rútil Numà:

³ Vegi's ara l'excel·lent –i entusiasta ("Das ist war! Wer Italien kennt un dem Land das Lob nicht deitet, stimmt zu!")– estudi de les *laudes Italiae* de les *Geòrgiques* d'Erren (2003: 356-387).

uobis picta croco et fulgenti murice uestis,
 desidiaae cordi, iuuat indulgere choreis,
 et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.
 o uere Phrygiae, neque enim Phryges, (*Aen.* 9. 614-617)

“Vosaltres teniu a cor els vestits brodats de safrà i de porpra resplendent, així com el desvagament, i us agrada de lliurar-vos a les danses i de portar túniques amb mànigues i mitres amb fermalls. Oh veritables frígies i no frígis”⁴

i també veiem els romans contraposats als *molles...Sabei*, els “tous sabeus” (*georg.* 1. 57), i al *imbellem...Indum*, el “covard indi” (*georg.* 2. 172). Enfront de tots aquests pobles de l'Àsia, Itàlia, la *Saturnia tellus*, no només és *magna parens frugum*, “gran mare de messes”, sinó *magna uirum*, “gran mare d'herois” (*georg.* 2. 173-174).

Tot i que és en la guerra de Troia on la idea de l'oposició entre Àsia i Europa troba els seus orígens mítics, el factor capital de la seva afirmació i del seu auge es troba en la visió grega de les guerres contra els perses. És cosa ben sabuda. Heròdot, com s'ha dit, al començament mateix de la seva *Història*, Èsquil en *Els Perses*, Tucídides i, ja en el segle IV, Xenofont, per citar alguns exemples conspicus, es refereixen repetidament a aquesta contraposició⁵. Es tractava, com s'ha vist anteriorment expressat en Virgili, d'un contrast geogràfic, físic, però també o sobretot, d'un contrast moral. En el cas dels grecs res ho reflecteix millor que la citada tragèdia esquílea. Els *Perses* il·lustren abundantment aquella concepció de barbàrie antihel·lènica i antieuropea, d'autoritarisme brutal, de mol·lície i de perfídia que hom atribuïa als asiàtics. En definitiva, la inferioritat d'Àsia respecte d'Europa. Virgili coneix evidentment aquesta tradició⁶ i se'n fa ressò especialment a l'*Eneida* on el tòpic de la perfídia i luxúria asiàtiques s'hi troba sovint.

Ara, aquest tòpic a l'*Eneida* apareix situat en dos plans temporals, aquell en el qual es confronten rútils i troians, tal com s'ha vist abans en el discurs de Numà, i, amb una visió retrospectiva, en el pla de l'època d'August. En efecte, en la descripció de l'escut d'Eneas fabricat per Vulcà, es contraposen August, que condueix els pobles d'Itàlia –els europeus, doncs a la batalla i Marc Antoni amb les seves riqueses orientals i la seva muller també –*nefas!*- oriental:

hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar

⁴ Sobre els antecedents literaris i els tòpics del discurs de Numà vegi's Dickie (1985); Dingel (1997: 230-234). Tots dos comenten el clisé de la *luxuria* i *mollitia* frígies.

⁵ Un resum d'aquesta tradició i de com és emprada per Virgili en Grant (1963-64: 1-2).

⁶ Pel que fa concretament a Èsquil com a font de Virgili vegi's Melandri (1985); Hardie (1991); Hardie 2014. Al costat d'autors que defensen positivament l'ús dels *Perses* en l'*Eneida* (Scafoglio (2001: 71-73), en gran part utilitzant Ussani (1950)), d'altres creuen que es tracta més aviat d'una utilització de llocs comuns tràgics (Wigodsky 1972: 95) o no troben enlloc paral·lels decisius entre aquella tragèdia esquílea i l'*Eneida* (Horsfall 2008: 45; amb bibliografia).

cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
 stans celsa in puppi, geminas cui tempora flammis
 laeta uomunt patriumque aperitur uertice sidus.

[...]

hinc ope barbarica uariisque Antonius armis
 uictor ab Aurorae populis et litore rubro,
 Aegyptum uirisque Orientis et ultima secum
 Bactra uehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.

[...]

regina in mediis patrio uocat agmina sistro
 necdum etiam geminos a tergo respicit anguis.
 omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
 contra Neptunum et Venerem contraque Mineruam
 tela tenent. (*Aen.* 8. 678-698)

“D’una banda, Cèsar August empeny al combat els itàlics amb el senat i el poble, els Penats i els grans déus: s’està damunt l’alta popa, i els seus polsos feliços llancen dues flames, mentre damunt el seu cap apareix l’estel patern. [...] D’altra banda, amb les seves host bàrbares i la confusió del seu armament, Antoni, tornat vencedor dels pobles de l’Aurora i de les costes del mar Roig, porta amb ell Egipte, les forces de l’Orient, l’últim racó de Bactriana, i l’acompanya, deshonor! una egípcia, la seva muller. [...] La reina, enmig del seu estol, crida els seus soldats al so del sistre egipci i no veu pas encara a la seva esquena les dues vibres. Monstruoses figures de divinitats de tota llei i especialment el lladraire Anubis guerregen contra Neptú, Venus i Minerva.”

Si ara centrem la nostra atenció en l’Eneas de Virgili, ens trobarem amb una sorprenent paradoxa. En efecte, per més que ell és el fundador reverenciat del llinatge romà, la mol·lície oriental no és precisament una característica dels seus enemics, sinó del seu propi poble. De fet, els rútuils, enemics dels troians en el poema, identifiquen el mateix Eneas i els seus sequaços d’acord amb el clixé de la luxúria i efeminament orientals. Ho hem vist abans, en les injurioses paraules del rútuil Numà. I és exactament amb la mateixa intenció que el númida Iarbas, el rebutjat pretendent de Dido, descriu Eneas en la seva imploració a Júpiter, a saber, com un oriental raptor d’esposes acompanyat d’un seguici d’efeminats i coberts d’un barret frigi els seus perfumats cabells⁷:

et nunc ille Paris cum semiuiro comitatu
 Maeonia mentem mitra crinemque madentem
 subnixus. (*Aen.* 4. 215-217)

⁷ Austin (1973: 78) anota en referència al *semiuiro comitatu* del vers 215: “such ‘easterns’ are no better than the eunuch priests of Cybele, the *Magna Mater* of the Gods, whose orgiastic worship was later to spread from Phrygia to Rome”, però, com veurem a continuació la deessa serà vista en la *Eneida* sota un aspecte diferent i ennoblidor. El millor tractament del passatge és encara el de Pease (1935: 234-236).

“I ara aquest Paris, amb un seguici d’eunucs, que subjecta el seu mentó i els seus cabells humits d’ungüents amb la mitra de Meònia.”

La reputació, doncs, dels troians estava tacada per la fama de cobdícia i luxúria que hom atribuïa als “orientals”, als “asiàtics”. I així es dona una estranya contradicció entre dos temes llegendaris aparentment irreconciliables, la immoralitat asiàtica de Troia i el fet que d’aquesta mateixa Troia en descendeixen Roma i el mateix August. Com va assumir Virgili la feixuga càrrega de mesclar aquestes tradicions contràries i com las va reconciliar?

Ho va fer insistint en el fet que el poble i els descendents d’Eneas ja no serien troians, sinó troians transformats en un poble i un llinatge nou i cridat a més alts destins. Aquesta és l’explícita condició sota la qual Juno està disposada a renunciar a la seva rancúnia contra els troians: que els llatins conservin el seu nom, el seu llenguatge i les seves costums i que la destrucció de Troia sigui acceptada com a irreversible:

sit Latium, sint Albani per saecula reges,
sit Romana potens Itala uirtute propago:
occidit, occiderit sinas cum nomine Troia (*Aen.* 12.826-8)⁸

“que hi hagi una estirp romana poderosa gràcies a les virtuts itàliques; caigué Troia, i permet que hagi caigut amb el seu nom.”

Però Virgili ofereix una altra manera, més subtil, de conciliar amb Roma els llegendaris orígens frígis. I l’instrument del seu pla serà la deessa que era per excel·lència símbol d’allò tingut per “oriental”, allò “no romà”, Cíbele, la Gran Mare. Tot i que la seva imatge havia estat portada a Roma en 204 a. C. i havia estat col·locada en el Palatí, el seu culte seguia mantenint-se com quelcom d’estrany, fins el punt que encara en temps de Virgili no estava permès als ciutadans romans de ser-ne sacerdots o ministres (cf. Dion. Hal., *ant. Rom.* 2. 19). És cosa que no sorprendrà els lectors del *carmen* 63 de Catul (el poema d’Atis), en el qual la natura orgiàstica absolutament no romana del seu culte està cridanerament pintada. En canvi, Virgili col·loca Cíbele en el marc romà com a figura estimada i reverenciada, la fa una aliada i patrona d’Eneas, una espècie d’antítesi de Juno, i sens dubte la seva decisió va contribuir a consagrar-la en el panteó romà i en la mitologia nacional oficial.⁹ Enemics d’Eneas, com el citat

⁸ Com observa Tarrant (2012: 301), l’última unitat del tricolon focalitza la preservació dels noms i dels costums llatins en el caràcter del futur poble romà, que es veurà acrescudat per l’addicció de la *Itala uirtus*. D’altra banda, com senyala Traina (2005: 175), l’acostament dels adjectius *Itala* i *Romana* es fa ressò d’una característica de la ideologia augustea, que veia en Roma la fi del procés d’unificació d’Itàlia.

⁹ Com nota Horsfall (2000: 128), “l’arribada del culte de *Mater deum magna Idaea* a Roma en el 204 a. C. [...] és inseparable del desenvolupament de la llegenda d’Eneas.” Sobre la presència de Cíbele en l’*Eneida* vegeu Wilhelm (1987: 92-94) i Arrigoni (1984: 773) que senyala com des de l’època de la introducció de la deessa a Roma fins a August es pot dir que la carrera oficial de Cíbele ha estat de continuat ascens, com atesta l’erecció del seu santuari, inaugurat el 191 a. C., destruït molts cops i sempre reconstruït.

Numà, debades fean mofa de l'estil orientaltzant del seu culte, però quina importància té això davant de la benevolència de la deessa que havia ofert a Eneas un bosc sagrat perquè pogués construir els seus vaixells i que més tard intercedeix davant Júpiter perquè els salvi de l'incendi atiat per Turn (*Aen.* 9. 83-92), o que envia les seves nimfes per aconsellar-lo (*Aen.* 10, 216-255). Per això Eneas vol invocar-la, en aquesta ocasió identificada amb Rea, la mare de Júpiter, al costat del mateix Júpiter, quan arriba a Itàlia: *Idaeumque Iouem Phrygiamque ex ordine matrem / inuocat*, "i al Júpiter de l'Ida i a la mare frígia els invoca succesivament" (*Aen.* 7. 139 s.)¹⁰ i també la invoca abans de la batalla (*Aen.* 10. 252-255). *Last but not least*, Anquises, en el món d'ultratomba, compara Roma, la ciutat assentada sobre set turons, però que estén el seu imperi per tot l'orbe, amb la Gran Mare, ara sota l'apel·lació de *Berecyntia*, que va en el seu carro, triomfant, per les ciutats frígies:

qualis Berecyntia mater
 inuehitur curru Phrygias turrita per urbes
 lata deum partu, centum complexa nepotes,
 omnis caelicolas, omnis supera alta tenentis (*Aen.* 6. 784-787)

"talment la mare de Berecint, coronada de torres, avança en el seu carro a través de les ciutats de Frígia. feliç d'haver infantat déus, tots habitants de l'Olimp, tots senyors de les altures del cel."

Ja Norden (1927: 321) remarcava la solemnitat de la comparació que estableix un nexa entre la Roma beneïda per les generacions d'herois a les quals Anquises passa revista i la Gran Deessa que, coronada de torres i portada pel carro tirat per lleons, es passeja per les ciutats frígies abraçant en el seu si els seus celestials néts. Recentment Horsfall 2013: 536 observa la funcionalitat d'aquesta comparació, tot senyalant que "en el solemne, patriòtic, context augusteu del moment les degenerades associacions orientals [*sic*] que altre temps s'establien a l'entorn del culte de Cíbele (i que el mateix Virgili sovint explota) serien completament rebutjades." L'altra cara de la deessa, l'antiga, la protectora, la nodridora és aquí la dominant; la seva manifestació i els seus atributs compensen la relativa joventut de Roma amb l'antiguitat i majestat d'una divinitat que al mateix temps que és benèfica relliga directament Troia amb Roma.

Així doncs Virgili malda per mostrar Cíbele com una deessa venerable i gloriosa completament integrada en la tradició romana. Però aquesta consideració generosa i conciliadora estava força lluny de l'opinió oficial del seu temps. És cert que la deessa tenia el seu temple al Palatí, a prop d'August, però no va ser fins al principat de Claudi que el seu sacerdoci va ser permès als

¹⁰ *ordine* és aquí ambigu. Horsfall (2000: 129), seguint Lenaz (1987: 880), nota la freqüència amb què *ordo* es refereix al ordre ritual de les cerimònies religioses. Però llavors no s'entén per què tota una sèrie de divinitats menors són invocades (vv. 136-138) abans que Júpiter i la Magna Mater. Probablement és preferible interpretar "succesivament", com fa Fordyce (1977: 90). Ja Servi (*ad loc.*) dubtava: *aut 'contigue', quia Idaeum dixerat Iouem: aut certe 'rite', id est more sollemni.*

romans; i fins a Domicià, que el seu temple i la seva estàtua arribaren, junt amb d'altres nombroses deïtats, a figurar en les encunyacions monetàries, un honor excepcional –de fet trigà molts anys a produir-se un altre cop– que coincidí, com acostumava a passar amb aquests honors, amb un aniversari de la fundació del seu temple, en aquest cas el tres-centè.

És també per a festejar un aniversari, el setantè del Prof. Dr., h.c. Dr. Marc Mayer i Olivé, feliçment actiu com mai en la seva fecunda carrera de docent i investigador, company, col·lega i amic molt estimat, que he volgut escriure aquesta contribució. Amb l'esperança, també, que la modèstia de la seva aportació quedi compensada pel profund i sincer afecte amb el què està escrita.

BIBLIOGRAFIA

- ARRIGONI, G. (1984), "Cibeles", en *Enciclopedia Virgiliana* 1, 770-774.
- AUSTIN, R. G. (1971), *P. Vergili Maronis Aeneidos liber primus*, Oxford.
- AUSTIN, R. G. (1973), *P. Vergili Maronis Aeneidos liber quartus*, Oxford.
- BORZSÁK, I. (1971), "Von Hippokrates bis Vergil", en Bardou, H – Verdière, R., *Vergiliana. Recherches sur Virgile*, Leiden, 41-55.
- DICKIE, M. (1985), "The speech of Numanus Remulus (*Aeneid* 9, 598-620)", *PLLS* 5, 165-221.
- DINGEL, J. (1997), *Kommentar zum 9. Buch der Aeneis Vergils*. Heidelberg.
- ERREN, M. (2003), *P. Vergilius Maro, Georgica. Band 2, Kommentar*, Heidelberg.
- GRANT, M. (1963-64), "Virgil the European", *PVS*, 3, 1-11.
- HARDIE, P. R. (1991), "The *Aeneid* and the *Oresteia*", *PVS*, 20, 29-45.
- HARDIE, P. (2014), "Aeschylus", *The Virgil Encyclopedia*, 1, 31, Malden – Oxford – Chichester.
- HARRISON, S. J. (1991), *Vergil Aeneid 10*, Oxford.
- HORSFALL, N. (2008), *Virgil, Aeneid 2. A Commentary*, Leiden – Boston.
- HORSFALL, N. (2013), *Virgil, Aeneid 6. A commentary*, vol. 2, Berlin – Boston.
- LENAZ, L. (1987), "ordo" en *Enciclopedia Virgiliana*, 3, 879-880.
- MELANDRI, E. (1985), "Eschilo" en *Enciclopedia Virgiliana* 2, 383-385.
- NORDEN, E. (1927³), *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*, Leipzig.
- PANESSA, G. (1985), "Europa", en *Enciclopedia Virgiliana*, 4, 436.
- Pease, S. (1935), *Publi Vergili Maronis Aeneidos liber quartus*, Harvard.
- REYNEN, H. (1965), "Ewiger Frühling und goldene Zeit", *Gymnasium*, 72, 415-433.
- SCAFOGLIO, G. (2001), "La tragedia di Eschilo nel libro II dell' 'Eneide' ", *AC* 70, 69-86.
- TARRANT, R. (2012), *Virgil. Aeneid Book XII*, Cambridge.
- TRAINA, A. (2005⁵), *Virgilio. L'utopia e la storia. Il libro XII dell' Eneide e antologia delle opere*. Torino.
- USSANI JR, V. (1950), "Eschilo e il libro II dell'Eneide", *Maia*, 3, 237-254.
- WIGODSKY, M. (1972), *Vergil and early Latin poetry (Hermes Einzelschr. 24)*, Wiesbaden.
- WILHELM, R. M. (1988), "Cybele: The Great Mother of Augustan Order", *Vergilius*, 34, 77-101.